

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊՍՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՄԱՆԿԵԼՅԱՆ ՍԵՐԳԵՅ ԱՐՄԵՆԻ

**ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊՍՏԻԱՐՔԱՐԱՆԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1912-1922 ԹԹ**

**Է.00.01 «Հայ ոց պատմություն» մասնագիտությունը ամբ պատմական
գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման
առեկախությունը**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2019

Առեկախությունը թեման հաստատվել է Մատենադարանի Մեսրոպ
Մաշտոցի անվ. հին ձեռագրերի գիտահետազոտական
ինստիտուտում:

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Մելքոնյան
Ա. Ա.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական
գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Խառատյան
Ա. Ա.

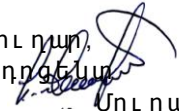
պատմական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ
Գինոսյան Ն. Լ.

Առաջատար կազմակերպիչ ղեկավար՝ Հայաստանի
ազգային արխիվ

Ատենախոսությունների պաշտպանությունը կայանալու է 2019 թ. հունիսի 30-ին՝ ժամը 14⁰⁰-ին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈԿ-ի Հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4):

Ատենախոսությունը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2019 թ. հունիսի 19-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Մուրադյան Յ.
Ղ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը թեմայի արդիականությունը պետք է դիտարկել ինչպես գիտական, այնպես էլ քաղաքական ասպարեզներում: Թեմայի վերաբերյալ կատարված հետազոտության արդյունքները նշանակալի ձեռքբերում են արդի պատմագիտության մեջ, հանկապես երբ հաշվի ենք առնում այն հանգամանքը, որ գիտական շրջանակներում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի գործունեությունը եղել են մասնակի անդրադարձներ: Թերևս դրա հիմնական պատճառը փաստական նյութի սակավությունն է, ինչը մենք փորձել ենք ամբողջացնել օտարալեզու (հիմնականում՝ թուրքերեն) արխիվային փաստաթղթերի և գրականության միջոցով: Թեմայի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը պայմանավորված է նաև վերջին տարիներին Ստամբուլի հայոց պատրիարքարանի և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրների շուրջ եղած զարգացումների համատեքստում:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԽԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ:

Ատենախոսության գլխավոր նպատակներն են.

- հենվելով սկզբնաղբյուրների, արխիվային նյութերի և պատմագիտական մի շարք աշխատությունների վրա՝ համակողմանի և ուսաբանել և ուսումնասիրել Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի գործունեությունը 1912-1922 թթ.,

- գնահատել տվյալ ժամանակաշրջանում արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքում Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի դերակատարությունը պայմանավորված հանգուցային իրադարձություններով:

Կարևորվել են հետևյալ հիմնական խնդիրները.

- քննության առնել Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի կատարած աշխատանքներն արևմտահայության իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից՝ որպես Օսմանյան կայսրության և արևմտահայության միջև հայկական համայնքի միակ պաշտոնական ներկայացուցիչ,

- ցունյց տալ, որ Դիարբեքիի հայոց թեմի առաջնորդ Չավեն Տեր-Եղիայանի ընտրությանը պատրիարքական պաշտոնում ունեցել է կարևոր դերակատարություն և ներհամայնքային հարաբերությունների ամրապնդման առումով,

- բացահայտել Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի ունեցած մասնակցությունն Օսմանյան կայսրության հայաբնակ նահանգներում բարենորոգումների իրականացնելու հարցում,

- լուսաբանել 1914 թ. օսմանյան խորհրդարանի ընտրություններին հայ ազգի պատգամավորների ներկայացվածությունն շուրջ պատրիարքարանի իրականացրած միջոցառումները,

- երիտթուրքական կառավարության որոշմամբ Յայոց ազգային սահմանադրության չեղարկումը և Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի լուծարումը դիտարկել որպես ցեղասպանական գործողությունների շարունակություն,

- ներկայացնել Բաղդադում և Մոսուլում արսորի ենթարկված Չավեն պատրիարքի ձեռնարկած միջոցառումները տեղի հայ գաղթականների փրկության և նրանց խնամքի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ,

- պարզաբանել Յայոց ազգային սահմանադրության վերահաստատման դրդապատճառները,

- լուսաբանել հետպատերազմյան տարիներին Չավեն պատրիարքի գործունեությունը հայ որբերին ու կանանց հայ տնաբերելու և նրանց փրկելու ուղղությամբ,

- քննության առնել Չավեն Տեր-Եղիայանի պատրիարքական լիազորությունների դադարեցման հանգամանքները:

ՌԻՍՈՒՄԵՆԱԻՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ:

Ատենախոսության հիմնական նյութը ներառում է 1912-1922 թթ: Տվյալ ժամանակաշրջանի ընտրությունները պայմանավորված է գլխավորապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի ծավալած գործունեությունն ու սուլթանատի շրջանում ամբողջական դարձնելու և փոխկապակցված շրջային մեջ դիտարկելու մղումով: Այդ նպատակով քննության ենք առել Առաջին աշխարհամարտի նախորդակին և հետպատերազմյան

տարիներին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի առնչությամբ արևմտահայության կյանքում տեղի ունեցած ուշագրավ իրադարձությունները: Ուսումնասիրության ժամանակագրական սահմանները միաժամանակ համապատասխանացվել են Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Չավեն Տեր-Եղիայանի պաշտոնավարության շրջանին (1913-1916, 1918-1922):

ԱՄԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՀԵՆՔ:

Ուսումնասիրության մեջ կիրառվել են պատմահամադրական, պատմահամեմատական, պատմաքննական մեթոդները՝ հիմնվելով հայերեն և օտարալեզու արխիվային փաստաթղթերի, սկզբնաղբյուրների, պատմագիտական ուսումնասիրությունների և պարբերական մամուլի վրա:

ԱՄԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ

ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Ատենախոսությունը քննարկվել և հրատարակային պաշտպանության է երաշխավորվել «Մատենադարան» Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի «Արևելագիտության» բաժնի կողմից: Ատենախոսության հիմնական դրույթներն ու հարցադրումներն արտացոլվել են հեղինակի հրատարակած 6 գիտական հոդվածներում:

ԱՆԽԱՏԱՆՔԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅՈՒՆ:

Հայ իրականության մեջ փորձ է արվում հայալեզու և թուրքալեզու արխիվային փաստաթղթերի, պարբերական մամուլի ու գիտական աշխատությունների հիման վրա քննության առնել Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի գործունեությունը 1912-1922 թթ.: Սույն հետազոտության նպատակն է գիտական շրջանառության մեջ նորահայտ փաստերի ներդրմամբ Հայոց ցեղասպանության և պոլսահայ համայնքի պատմության վերաբերյալ ուսումնասիրությունների շարքը համալրել ևս մեկ հիմնարար հետազոտությամբ: Ատենախոսության թեման և հիմնական հարցադրումները, որոնց մեծ մասը շարադրված են եզրակացությունների տեսքով, պարունակում են գիտական նորույթ ոչ միայն հայրենական պատմագիտության, այլ և օտարալեզու մասնագիտական գրականության մեջ:

ԱՄԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՆԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Ներկա հետազոտությունը կարող է օգտակար լինել Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրապետական պառնուների, հայ-թուրքական հարաբերությունների և Օսմանյան

կայ սրու թյան էթնիկ հանրույթների պատմությամբ հետաքրքրվող ուսումնասիրողների համար: Ատենախոսությանը նաև ամբողջությամբ կամ նրա առանձին դրույթներ կարող են օգտակար նյութ հանդիսանալ ՀՀ բուհերի մասնագիտական ֆակուլտետներում, մասնավորապես՝ ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի թուրքագիտության ամբիոնում «Օսմանյան կայսրության էթնոքաղաքականությանը և նրա հետևանքները», «Էթնիկական հիմնախնդիրները Թուրքիայի հանրապետությանում», «Թուրքական ժխտողականության հիմնահարցեր», «Հայոց ցեղասպանությանը /պատմություն և տեսություն/», «Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի հայ գաղթած փնտեր», «Ազգային փոքրամասնությանները Օսմանյան կայսրությանում և Թուրքիայի հանրապետությանում» առարկաների դասավանդման համար: Ատենախոսությանը կարող է ծառայել հետագա ուսումնասիրությանը և ներառյալ, աշխատությանների, դասագրքերի, ուսումնական ու մեթոդական ձեռնարկների պատրաստման ժամանակ:

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԵՆՔԸ:

Ատենախոսությանը կառուցվել է հայերեն, թուրքերեն (նաև՝ օսմաներեն), ֆրանսերեն, ռուսերեն, անգլերեն սկզբնաղբյուրների, արխիվային փաստաթղթերի, աշխատությանների և պարբերական մամուլի հրատարակումների հիման վրա: Աշխատության համար կարևոր նշանակություն են ունեցել ինչպես հայկական և օսմանյան արխիվային փաստաթղթերն ու գեկուցագրերը, այնպես էլ սկզբնաղբյուրային արժեք ունեցող տարաբնույթ վավերագրերը, առանձին ուսումնասիրությանը և աշխատությանը:

Ատենախոսության մեջ օգտագործվել են Հայաստանի ազգային արխիվի (այսուհետև՝ ՀԱԱ) և Թուրքիայի Օսմանյան վարչապետական արխիվի (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (այսուհետև՝ BOA)) ֆոնդերում պահվող համապատասխան փաստաթղթերն ու նյութերը, որոնց գերակշիռ մասն առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

Սկզբնաղբյուրների շարքում առաջնային կարևորություն ունեն Օսմանյան վարչապետական արխիվի նյութերը, որոնք ձեռք են բերել Ստամբուլ կատարած մեր

այցելությանը ունեցած ընթացքում¹: Դրանք հարուստ նյութ են պարունակում երիտթուրքական իշխանությանը ունեցած և Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի հարաբերությանը ունեցած, Յայոց գեղասպանության վերաբերյալ թուրքական պատմագիտության կողմից ներկայացվող դրդապատճառների ուսումնասիրման և այլնի տեսանկյունից:

Առեսախոսության թեմայի հիմնական հարցադրումների վերաբերյալ մեծ կարևորություն ունենև նաև Յայաստանի ազգային արխիվի ֆոնդերում պահվող՝ ուսումնասիրվող թեմայի վերաբերյալ որոշակի քանակությամբ արխիվային նյութերը²:

Ուշադրություն ենք դարձրել նաև Վաղարշակ սարկավազ Սերովբյանի, Երվանդ Փամպուլյանի, Սանդրո Բեհբուդյանի, Ջեյմս Բրայսի, Գյունայ Օզդոզանի (Օհանեսյան Զլչդաղի հետ համատեղ) կողմից հրատարակված փաստաթղթերի և կոնդակների ժողովածուներին³:

Ուսումնասիրության տեսանկյունից ամանձնանում է Կոստանդնուպոլսի հայոց 79-րդ պատրիարք Չավեն արքեպիսկոպոս Տեր-Եղիայան Բաղդադցու

¹ Տե՛ս Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret – Divan-ı Hümayun Gayr-ı Müslim Cemaat Defterleri, nr. 11, s. 16-25. Bâb-ı Âlî Evrak Odası, nr. 4204/315299 lef 2; nr. 4233/317421; nr. 4270/320227; nr. 4510/338204 lef 3; nr. 4549/341114 lef 2. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube, nr. 31/61; nr. 39/35 lef 17; nr. 54/67 lef 16. Dâhiliye Nezâreti İdarî Kısım, nr. 113/53 lef 1, 3, 6, 10, 11. Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi, nr. 63/136; nr. 84/196; nr. 95/212; nr. 518/46; nr. 522/59; nr. 530/18; nr. 548/29; nr. 578/9. Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti, nr. 61/13 (1332.M.30-). Adliye ve Mezahib İrâdeleri, nr. 113/1331. N/02. İrâde – Mabeyn-i Hümayûn, nr. 13/1331.Z/026. İrâde – Meclis-i Mahsus-u Vükelâ, nr. 170/1331.L/31. Meclis-i Mazbataları Vükelâ, nr. 183/8; nr. 203/14; nr. 213/89; nr. 231/286.

² Տե՛ս Յայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 57 (Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 1, գ. 102; ց. 5, գ. 21, 25, 26, 28, 52, 53, 61, 62, 76, 86, 90; ֆ. 222 (Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհուրդ), ց. 1, գ. 1:

³ Տե՛ս Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Դ, կազմեց՝ Բեհբուդյան Ս., Տ. Տ. Սահակ Բ խապայեան կաթողիկոսի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ 1891-1940 թթ., Երևան, 1997: Անդրանիկ կոնդակներ սահմանադրական շրջանի պատրիարքներու, հրատ. Պատրաստեց Սերովբեան սրկ. Վ., Ստանպուլ, 2013: Նիլթեր Յ. Յ. Դաշնակցութեան, խմբագիր՝ Փամպուլյան Ե., ԺԱ. հատոր, ՊԵՂՐՈԼԹ, 2015: Özdoğan G., Kılıçdağı O., Lozan Antlaşması Azınlık Hakları Maddeleri (Madde 37'den – 44'e Türkiye Ermenilerini Duymak: Sorunlar, Talepler Ve Çözüm Önerileri, İstanbul, 2012. Bryce J., *The Treatment Of Armenians In The Ottoman Empire 1915-1916*, London, 1916.

հուշագրությանը⁴: Այն գրվել է հետպատերազմյան տարիներին, Բաղդադում, Կահիրեի «Մտավորականների սպասարկության գրասենյակ»-ի հորդորով: «Յաճախ շատերը յորդորեցին զիս զիրի առնելու իմյուշերս,- գրում է Չավեն պատրիարքը նախաբանի մեջ,- նկատի առնելով որ դժբախտ պարագաներու այնպիսի շրջանի մը՝ որ Թրքահայոց ամենէն փոթորկալ ից ժամանակամիջոցը կրնայ համարուիլ»⁵: Զուշագրության առանձնատկությունն այն է, որ Չավեն պատրիարքն իր պաշտոնավարության շրջանում տեղի ունեցած հասարակական-քաղաքական գործընթացները ներկայացնում է հաճախ բացառապես վավերագրական նյութի վրահիմնված:

Ուսումնասիրության շրջանակներում առաջին անգամ փորձ է արվել վերականգնելու Չավեն Տեր-Եղիայանի լիակատար կենսագրությունը, որը շարադրած է մի շարք կենսագրական ժողովածուների, աշխատությունների և պարբերական մամուլում տեղ գտած հրատպարակումների հիման վրա⁶:

Հայրենական պատմագիտության մեջ Չավեն պատրիարքի գործունեության վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում ակնավոր գիտնականներ Ջոն Կիրակոսյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Գրիգորիս Եպիսկոպոս Պալաքյանը, Արսեն Ավագյանը (Կայծ Մինասյանի հետ համատեղ) և ուրիշներ⁷:

⁴ Տե՛ս Չաւեն Արքեպս., Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս Չաւեն Արքեպս., Նշվ. աշխ.: Օրմանեան արք. Մ., Ազգապատում, Գ. Հատոր, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001: Կերտոզ Ս., Հայ առաքելական եկեղեցին առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2003: Անդրանիկ կոնդակներ սահմանադրական..., Նշվ. աշխ.: Ազգ. ժողովին հանդիսաւ որ նիստը, Չաւեն Եպս.: Պատրիարքը նտրուած 82ին 64 քուէովը, «Հեռաձայն», Կ. Պոլիս, 1913, 31 Օգոստոս: Güllü R. E., Ermeni Sorunu Ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923), Ankara, 2015; Pamukciyan K., Biyografileriyle Ermeniler, C. IV, İstanbul, 2003. Tuğlacı P., Tarih Boyunca Batı Ermenileri, Cilt: III (1891-1922), İstanbul, 2009.

⁷ Տե՛ս Աճառեան Հ., Տաճկահայոց պատմութիւնը, Կ. Պոլիս, 1915: Պալաքեան Եպիսկ. Գ., Հայ գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն. Պեռլիսէն դէպի Տէր Զօր, Բ. Հատոր, Փարիզ, 1959: Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1967: Աճառյան Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002: Avagyan A., Minassian G. F., Ermeniler Ve İttihat Ve Terakki- İşbirliğinden çatışmaya, İstanbul, 2005.

Լայնորեն օգտագործված են նաև թուրք պատմաբանների՝ Ալի Արսլանի, Իբրահիմ Աթնուրի, Էրդալ Այդոզանի, Յուսուֆ Յիքմեթ Բայուրի, Գյուլնիհալ Բոզքուրթի, Աքըն Չելիքի, Յիքմեթ Օզդեմիրի, Չեքի Սարըհանի, Չեքերիյա Թյուրքմենի, Շերեֆ Ունալի և այլոց ուսումնասիրությունները⁸: Դրանք ամբողջությամբ կամ մասամբ հիմնված են թուրքական պաշտոնական պատմագրության մոտեցումների վրա: Այդուամենայնիվ, հարկ ենք համարում առանձնացնել Ստամբուլի պետական համալսարանի դասախոս, պատմագիտության դոկտոր Ռամազան Էրհան Գյուլլուի «Չայկական հարցը և Ստամբուլի հայոց պատրիարքարանը (1878-1923)» մենագրությունը, որը, Թուրքիայի պատմագիտական ընկերության հրատարակություններից մեկը լինելով հանդերձ, որոշակի անկողմնակալ դրույթներ է պարունակում սույն թեմայի ուսումնասիրության առնչությամբ⁹:

Սույն աշխատության համար արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում նաև հայալեզու և թուրքալեզու պարբերական մամուլում տեղ գտած հրատարակումները՝ Չայաստանի ազգային գրադարանում պահվող պարբերական մամուլի ֆոնդը, Ստամբուլի հայոց պատրիարքարանի և Ստամբուլի «Բեյազըթ» պետական գրադարանի արխիվային պահոցներում գտնվող բացառիկ հավաքածուները: Մասնավորապես, ուսումնասիրության մեջ ներառվել են Կ. Պոլսում լույս տեսնող հայալեզու

⁸ Տե՛ս Arslan A., Ermeni Papalığı - Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar, İstanbul, 2010. Atnur İ., Türkiye'de Ermeni Kadınları Ve Çocukları Meselesi (1915-1923), Ankara, 2005. Aydoğan E., İttihat Ve Terakkî'nin Doğu Politikası (1908-1918), Ankara, 1967. Bayur Y. H., Türk İnkilâbı Tarihi, Cilt: II, Kısım III, Ankara, 1991. Bozkurt G., Alman-İngiliz Belgerinin Ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Ankara, 1996. Çelik A., Osmanlı'nın Ermeni'yle İmtihanı – Mütakere Dönemi İstanbul Hükümetleri Ve Ermeniler, İstanbul, 2011. Özdemir H., Cemal Paşa Ve Ermeni Göçmenler- 4. Ordu'nun İnsani Yardımları, İstanbul, 2009. Sarıhan Z., Kurtuluş Savaşı Günlüğü 1 (Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne Kadar), Ankara, 1982. Türkmen Z., İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması Ve Hıristiyanlaştırılması, KÖK Araştırmalar, Ankara, 2000, Cilt: II, Sayı: 2. Ünal Ş., Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu, Ankara, 2011.

⁹ Տե՛ս Güllü R. E., Ermeni Sorunu Ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923), Ankara, 2015.

հետևյալ պարբերականներից «Ազդարարը», «Առաջամարտը», «Բիւզանդիոնը», «Ժամանակը», «Հեռաձայնը» և այլն:

Թուրքալեզու մամուլի հրատարակումները քաղել ենք հետևյալ լրագրերից, որոնք նույնպես լույս են տեսել Կ. Պոլսում՝ “Akşam”, “İkdam”, “Sabah”, “Takvim-i Vekayi”, “Tanin”, “Vakit” (տառադարձված են թուրքերենի):

Օգտվել ենք նաև համացանցում տեղ գտած մի շարք հոդվածներից, որոնք կարևոր ներդրում են ունեցել որոշակի թեմաների խորը ուսումնասիրության առումով:

ԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԻՑՎԱԾ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից՝ համապատասխան ենթազույգումներով, եզրակացություններից, օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ցանկից: Ընդհանուր ծավալը կազմում է համակարգչային 135 էջ:

ԼԵՐԱՃՈՒԹՅԱՆ մեջ հիմնավորվում է ատենախոսության թեմայի արդիականությունը, տրված են ժամանակագրական շրջանակները, ներկայացված են հետազոտության հիմնական նպատակներն ու խնդիրները, գիտական նորոյթը, կիրառական նշանակությունը, օգտագործված աղբյուրների և գրականության տեսությունը:

Առաջին գլուխը՝ «ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊՍԻՒԱՐՔԱՐԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ և ԱՌԱՋԻՆ

ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՈՐՅԱԿԻՆ», բաղկացած է երեք ենթազույգումներից:

Առաջին ենթազույգումը՝ «Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի հիմնադրումը, դերն ու նշանակությունը արևմտահայության կյանքում. (սյուրճակն ակնարկ)»,

ներկայացվում է 1461 թ. Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքության ստեղծման պատմությունը, ներառյալ առաջին պատրիարք Յովակիմ Եպիսկոպոսի պաշտոնավարման շրջանի հետ կապված որոշակի հարցեր՝ պաշտոնավարման ժամանակահատվածը, անձի հանգամանքը, հոգևոր իշխանություն տարածման սահմանները, «պատրիարք» եզրույթի կիրառման հարցը և այլն: Հայերին տրված լիազորությունների համառոտ ստում արժևորվում է 1863 թ. Հայոց ազգային սահմանադրության ընդունումը՝

ընդգծելով դրա նշանակությունն արևմտահայության կյանքում¹⁰:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի գործունեությունը Հայկական հարցի վերաբերման շրջանում (1912-1913)», քննության է առնվում 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Օսմանյան կայսրության հայաբնակ նահանգներում բարենորոգումներ իրականացնելու հարցում Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի ունեցած դերակատարությունը¹¹: Մանրամասն ներկայացվում են ժամանակի պատրիարք Յովհաննես Արշարունու օրոք (1912-1913) Հայ հեղափոխական դաշնակցության համագործակցությամբ հայոց պատրիարքարանի ձեռնարկած քայլերը հայկական բարենորոգումների ծրագրի ստեղծման վերաբերյալ, մասնավորապես՝ պատրիարքարանի բանակցություններն ինչպես կառավարության, այնպես էլ Անտանտի երկրների և Հայոց ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշայի հետ¹²: Վեր է հանվում հայոց պատրիարքարանի գործունե միջամտությունն արևմտահայության իրավունքների վերականգնման ուղղությամբ: Մանրամասն ներկայացվում է նաև Կոստանդնուպոլսում գտնվող եվրոպական պետությունների ներկայացուցչությունների հետ բանակցությունների նպատակով հայոց պատրիարքարանի նախաձեռնություններ և գլխավորությամբ ստեղծված երկու հանձնաժողովների գործունեությունը, որի արդյունքում պատրիարքարանի կազմած նախագիծը մեծամասամբ նպաստում է Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանատան գլխավոր թարգմանիչ Անդրեյ Մանդելշտամի՝ 1913 թ. հունիսի 4-ին ներկայացրած հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ծրագրի պատրաստման համար¹³:

¹⁰ Տե՛ս Ալպոյաճեան Ա., Ազգային Սահմանադրությունը ու իր ծագումը եւ կիրառությունը, «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցի Հայոց», Կ. Պոլիս, 1910:

¹¹ Տե՛ս Փափագեան Վ., Հայկական Բարենորոգումները (1912-1914), «ՎԷՄ», Փարիզ, 1933, Ա:

¹² Տե՛ս ՀԱԱ Ֆ. 57, ց. 5, գ. 61: Հայկական հարցը Ազգ. ժողովին մեջ. Միաձայն վստահություն Վարչություն. Հիմնադր երաշխիքներ պետք են միայն, «Առաջամարտ», Կ. Պոլիս, 1912, 22 Դեկտեմբեր:

¹³ Տե՛ս Փափագեան Վ., Նույն տեղում, 1933, Բ: Türkmen Z., Vilayât-ı Şarkıye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği 1913-1914, Ankara, 2006.

**Երրորդ Ենթազլ խում՝ «Չավեն Եպիսկոպոս Տեր-Եղիայ անը
և իր ընտրության հանգամանքները»**, անդրարար ձ է
կատարվում Յովհաննես Արշարունի պատրիարքի
պաշտոնավարության հանդեպ անվստահության հայտնած հայ
հասարակական-քաղաքական շրջանակներում առկա բողոքի
արտահայտությանը¹⁴: Կարևորվում է պատրիարքի նոր
թեկնածուի ընտրության հանգամանքն ինչպես հոգևոր-
մշակութային կամ ներքին համայնքային կենսական
պահանջները բավարարելու, այնպես էլ օսմանյան
իշխանության ներքին հետունեցած հարաբերության ներքում
քաղաքագետին բնորոշ հմտության ներքին դրսևորմամբ:
Կարևորվում է հայկական բարենորոգումների շուրջ
բանակցության ներքին առաջնորդելու նպատակով
գավառահայության խնդիրներին և պահանջներին քաջածանոթ
թեմական առաջնորդներից մեկին ընտրելու հանգամանքը¹⁵:
Ուստի ներկայացվում են 1913 թ. սեպտեմբերի 12-ին տեղի
ունեցած ընտրության արդյունքները, որոնց համաձայն
Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք է ընտրվում
Դիարբեքիի հայոց թեմի առաջնորդ Չավեն Եպիսկոպոս Տեր-
Եղիայ անը¹⁶:

**Երկրորդ գլուխը՝ «ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՆԻԱՐՀԱՅԻՆ ՊՍԵՐԱՉՄԻ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ»**, բաղկացած է վեց ենթազլ խից:

**Առաջին ենթազլ խում՝ «Կոստանդնուպոլսի հայոց
Նորընտիր պատրիարք Չավեն Տեր-Եղիայ անի շրջայցն
Օսմանյան կայսրության հայաբնակ գավառներում»**,
մանրամասն ներկայացվում է պատրիարքական տեղապահ
Գաբրիել արքեպիսկոպոսի հորդորով մինչև
Կոստանդնուպոլիս ժամանելը նորընտիր պատրիարքի
շրջայցը հայաբնակ գավառներով (Բիթլիս, Մուշ, Էրզրում,
Տրապիզոն)՝ ծանոթանալու արևմտահայության ներկա
վիճակին¹⁷: Զննության է առնվում նահանգային

¹⁴ Տե՛ս Ս. Պատրիարքին հրաժարականեն ետք Կրօնական ժողովին
վաւերացումը, «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1913, 21 Յուլիս: Հմմտ.՝ BOA. I.AZN.
nr. 113/1331. N/02.

¹⁵ Տե՛ս Պատրիարքական ընտրելեաց հնգանուն ցուցակը, «Հեռաձայն»,
Կ. Պոլիս, 1913, 29 Օգոստոս:

¹⁶ Տե՛ս BOA. I. MMS. nr. 170/1331.L/31. Հմմտ.՝ BOA. MV. nr. 231/286.

¹⁷ Տե՛ս Չաւ. Էն Արքեպոս., նշվ. աշխ.:

իշխանությունների կեղծ վերաբերմունքը հայոց պատրիարքին նկատմամբ¹⁸:

Երրորդ ենթալիտում՝ «Օսմանյան խորհրդարանի 1914 թ. ընտրությունները և Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանը», քննության է առնվում 1914 թ. օսմանյան խորհրդարանի ընտրություններին հայ թեկնածուների մասնակցության հարցը: Ընդգծվում է հայ ազգի պատգամավորների պատշաճ ներկայացվածության վերաբերյալ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի գլխավորությամբ և նրաշուրջը համախմբված հայ կաթոլիկ և բողոքական համայնքների, հայ քաղաքական կուսակցությունների, ազգային կազմակերպությունների միասնականության դրսևորումը¹⁹: Վերլուծության են ենթարկվում պատրիարքարանի կողմից հայկական համայնքին 20 պատգամավորական մանդատ հատկացնելու և ազգային ընտրություններին իրականացնելու վերաբերյալ երիտթուրքական կառավարությանը ներկայացրած պահանջները²⁰: Մեկանգամ ևս փաստվում է երիտթուրքական իշխանությունների վճռականությունը հայերի և ոչ մուսուլման մյուս ժողովուրդների նկատմամբ օրենսդրությամբ վերապահված իրավունքների ոտնահարելու ուղղությամբ: Ներկայացվում են խորհրդարան անցած 15 հայ պատգամավորների գործունեությունը մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը²¹:

Երրորդ ենթալիտում՝ «Հայկական բարենորոգումների ծրագիրը Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Զալեն Տեր-Եղիայանի օրոք», ներկայացվում են Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի գործունեությունն ինչպես Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փառայի, այնպես էլ երիտթուրքական կուսակցության

¹⁸ Տե՛ս Ermeni Patrik-i Cedidi, Tanin, İstanbul, 19 Kasım 1913. Հմմտ.՝ BOA. MV. nr. 183/8.

¹⁹ Տե՛ս Ընտրություններուն հարցը..., «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1914, 28 Յունուար:

²⁰ Տե՛ս Demir F., Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914), İmge Kitabevi Yayınları, 2007.

²¹ Տե՛ս Օսմանեան խորհրդարանին մէջ հայ մէտրուսներու խորհրդակցութիւնը. Բարենորոգմանց եւ զինուորագրութեան հարցերը, «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1914, 4 Մայիս: Karacakaya R., Meclis-i Mebusan Seçimleri Ve Ermeniler (1908-1914), Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk ilkeleri Ve inkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2/2003, Sayı: 3, İstanbul, 2003.

պարագլուխների հետ ունեցած բանակցության ներում հայկական բարենորոգումների ծրագիրը վերջնական հանգրվանի հասցնելու ուղղության մեջ²²:

Չորրորդ ենթագլխում՝ «Կոստանդնուպոլսի հայոց պատիարքարանը Յայոց ցեղասպանության տարիներին», քննության են առնվում Կոստանդնուպոլսի հայոց պատիարքարանի իրականացրած քայլերը Յայոց ցեղասպանության տարիներին: Մանրամասն ներկայացվում են մինչ պատերազմյան շրջանում պատիարքարան ուղարկված գավառահայության բողոքները հայաշատ նահանգներում իշխանության թողտվության պայմաններում քրդերի կողմից իրականացվող անօրինական գործողությունների, կոտորածների և ավերածությունների վերաբերյալ²³: Ընդգծվում են արևմտահայության կոտորածները դադարեցնելու նպատակով Չավեն պատիարքի ապարդյուն ջանքերը երիտթուրքական կառավարության և օտարերկրյա պետությունների ներկայացուցչությունների ու առանձին անհատների հետ ունեցած բանակցության ներում²⁴: Ներկայացվում են նաև Կոստանդնուպոլսում և մի շարք վայրերում (Քոնիա, Յալեպ, Կարին, Սամսուն, Բրուսա, Բանդըրմա, Էսքիզեհիր, Դամասկոս, Երուսաղեմ) ապստան գտած հայ գաղթականության փրկության և խնամքի նպատակով Չավեն պատիարքի նախածեռնության մեջ և անմիջական վերահսկողության մեջ իրականացված միջոցառումները²⁵:

Յինգերորդ ենթագլխում՝ «Յայոց ազգային սահմանադրության և Կոստանդնուպոլսի հայոց պատիարքության վերացման երիտթուրքական քաղաքականությանը», վերլուծել ենք 1916 թ. օգոստոսի 10-ին երիտթուրքական կառավարության որոշմամբ 1863 թ. Յայոց ազգային սահմանադրության չեղարկման և Կոստանդնուպոլսի հայոց պատիարքարանի լուծարման նախադրյալներն ու դրդապատճառները: Ներկայացված է թուրքական պատմագրության մեջ շրջանավոր թեզերից մեկը, որի համաձայն օսմանյան իշխանությունները Կոստանդնուպոլսի հայոց պատիարքարանի և Էջմիածնի

²² Տե՛ս Չավեն Արքեպս., նշվ. աշխ.: Güllü R. E., նշվ. աշխ.: Ermeni Patriği'nin Ziyareti, İkdam, 9 Mart 1914.

²³ Տե՛ս ՅԱՍՖ. 57, գ. 5, գ. 28:

²⁴ Տե՛ս Lepsius J., Rapport Secret Sur Les Massacres d'Arménie : 1915-1916, Paris, 1918.

²⁵ Տե՛ս ՅԱՍՖ. 57, գ. 5, գ. 21:

կաթողիկոսութեան հարաբերութեան նկատմամբ դադարեցմամբ նախատեսելու ներքին և արտաքին քաղաքականության միջոցով հուսարկության և արևմտահայության միջև առկա «վտանգավոր» կապը²⁶:

Վեցերորդ ենթազվիտում՝ «Չալեն Տեր-Եղիայ անի գործունեությունն աքսորի տարիներին (1916-1918)», մանրամասն լուսաբանված են հայոց պատրիարքարանի լուծարմամբ Բաղդադ և Մոսկու լայն աքսորված հայոց պատրիարք Չալեն Տեր-Եղիայ անի աքսորի տարիները²⁷: Կարևորվել է վերոհիշյալ բնակավայրերում անգլիական գործարանատարության և տեղի հայերի համագործակցությամբ պատրիարքի ազգանպաստ գործունեությունը հայ գաղթականներին փնտրելու և նրանց ապաստան տալու ուղղությամբ:

Երրորդ գլիտում՝ «ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺԱՐԱՆԸ ՀԵՏՊՍԵՐԱՉՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1918-1922)», բաղկացած է երեք ենթազվիտից:

Առաջին ենթազվիտում՝ «Հայոց ազգային սահմանադրության վերահաստատումը և Չալեն պատրիարքի վերադարձը Կոստանդնուպոլիս», ներկայացվել են 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ԱՆ տանտի երկրների և Օսմանյան կայսրության միջև գինադարի կնքումից հետո 1863 թ. Հայոց ազգային սահմանադրության վերահաստատման և Կոստանդնուպոլիսի հայոց պատրիարք Չալեն Տեր-Եղիայ անի պաշտոնական լիազորությունների վերականգման հանգամանքները²⁸: Մասնակի անդրադարձ է կատարվել պատրիարքարանի նախաձեռնությամբ ստեղծված «Տեղեկատու դիվան»-ի գործունեությանը²⁹:

Երկրորդ ենթազվիտում՝ «Կոստանդնուպոլիսի հայոց պատրիարքարանի որբախնամ գործունեությունը 1919-1922

²⁶ Տե՛ս Arslan A., II. Meşrutiyet Devrinde Eçmiyazin Katogigosluğu'nun Etkisi Kırmaya Yönelik Çalışmalar, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt: II, Ankara, 2007. Yalçınkaya A., Ermeni Patrikliği'nin Uluslararası Aktörleşmesi, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt: II, Ankara, 2007.

²⁷ Տե՛ս Չալեն Արքեպս., նշվ. աշխ:

²⁸ Տե՛ս Ermeni Patrikhanesi'nin Yeniden Tesisi, Vakıf, İstanbul, 21 Kasım 1918. Güler A., Ermenilerle İlgili 1916 Ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler, OTAM- Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 6, Ankara, 1995.

²⁹ Kévorkian R., Le génocide des Arméniens, Paris. 2014.

թվականներին», առանձնակիորեն տրված է բռնի իսլամացված հայ որբերի ու կանանց փրկելու ուղղությամբ Չավեն պատրիարքի կատարած գործունեությունն ընդհուպ իր պաշտոնավարության ավարտը: Ընդգծված է պատրիարքի հովանավորությամբ ստեղծված «Հայ ազգային խնամատարություն» կազմակերպության, տարագրյալ կայանների և «Չեզոք տան» կարևորությունը նրանց վերադարձնելու հայ կական համայնք, հայ եցի կրթություն և դաստիարակության տալու տեսանկյունից³⁰:

Երրորդ ենթալիտում՝ «Ներհայնքային հսկանությունները և Չավեն պատրիարքի հեռացումը Կոստանդնուպոլսից», տրված է հայ հասարակական-քաղաքական ուժերի դավադրության հետևանքով Չավեն պատրիարքի պաշտոնական լիազորությունների դադարեցման վերաբերյալ գործընթացը³¹:

Մասնակի անդրադարձ է կատարվել Չավեն արքեպիսկոպոսի հետագա գործունեությունը, մասնավորապես Վառնայում, Փարիզում, Լոնդոնում, Կահիրեում, Կիպրոսում, Բաղդադում և այլուր³²:

Ատենախոսության վերջում ընդհանրացվում է աշխատանքը, ներկայացվում են հիմնական եզրակացություններն ու օգտագործված արբյուրների և գրականության ցանկը:

ԵՐԱԿԱՍՏՈՒ ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ բաժնում ի մի են բերված ատենախոսության հիմնական եզրահանգումներն ու արդյունքները:

1. 1913 թ. սեպտեմբերի 12-ին տեղի ունեցած՝ պատրիարքի ընտրություններին ճնշող մեծամասնությամբ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք ընտրված Դիարբեքիի հայոց թեմի առաջնորդ Չավեն եպիսկոպոս Տեր-Եղիայանի առավելությունը պայմանավորվել է բացառապես գավառահայության խնդիրներին ու կենսական պահանջներին քաջածանոթ լինելու և օսմանյան իշխանությունների հետ ունեցած հարաբերություններում քաղաքագիտական հմտությունների դրսևորման հանգամանքներով:

³⁰ Տե՛ս Գոռյան Է., Փրկություն և հայ որբերին. Առաքել Չաքրյանի հուշերը, «Տեղասպանագիտական հանդես», Երևան, 2016, N 2: Hür A., İttihat ve Terakki'nin Çocuk Askerleri, Taraf, İstanbul, 12 Nisan 2009.

³¹ Güllü R. E., նշվ. աշխ.:

³² Տե՛ս Չավեն Արքեպոս., նշվ. աշխ.:

2. Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանին դաշնակցականների հետ համագործակցության ամբ հաջողվել է Ռուսական կայսրության անմիջական վերահսկողության ամբ կազմված՝ Օսմանյան կայսրության հայաբնակ նահանգներում բարենորոգումների իրականացման ծրագրի հիմքում ամրագրել արևմտահայության հիմնական պահանջները:
3. 1914 թ. օսմանյան մեջլիսի (խորհրդարան) ընտրության ներքին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանն ազգային ընտրության և ըստ բնակչության թվաքանակի հայերին հասանելիք 20 պատգամավորական մանդատի պահանջով տնական բնակցության ներքին վարել էրիտթուրքական իշխանության ներկայացուցչների հետ: Սակայն վերջիններիս՝ հայերի հանդեպ ընդգծված խորական քաղաքականության հետևանքով մատնվել է անհաջողության, որի արդյունքում 1. բացառվել է ազգային ընտրության իրավունքը, 2. հայերին տրվել է ընդամենը 15 պատգամավորական տեղ:
4. Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելու և պես Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանը հատուկ շրջաբերական է ուղարկել նահանգների առաջնորդարաններին՝ տեղի հայ բնակչությանը հրահանգելով կայսրության մյուս քաղաքացիների նման կատարել օսմանյան հայրենիքի հանդեպ եղած պարտավորությունները:
5. Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության հանդեպ տեղի ունեցող կոտորածներին, ավերածություններին ու թալանին վերջ դնելու նպատակով Չավեն պատրիարքը բազմիցս դիմել է Կոստանդնուպոլսում տեղակայված եվրոպական պետության ներքին դեսպանության ներքին, որոնք, չհաջված մասնակի դեպքերը, անտարբերություն են դրսևորել արևմտահայոց հոգևոր պետի հորդորների և խնդրանքների հանդեպ:
6. 1914 թ. աշնանը տեղի ունեցած խորհրդակցության ներքին արդյունքում Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի որոշմամբ հայ գաղթականությանն աջակցելու նպատակով եղել է շրջիկ հիվանդանոց ստեղծելու գաղափար, ինչը էրիտթուրքական

կառավարության ձեռնարկած միջոցառումների արդյունքում մատնվել է անհաջողության:

7. Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի նկատմամբ հատկապես 1914-1916 թթ. օսմանյան կառավարության քաղաքական ճնշումները սահմանափակել կամ առհասարակ արգելել են պատրիարքարանի գործունեությունը:
8. Գաղտնիության պայմաններում Չավեն պատրիարքին հաջողվել է պատրիարքարանի տրամադրության տակ գտնվող ֆինանսական միջոցների զգալի մասն ուղղել Քոնիայում, Չալեպում, Կարինում, Սամսունում, Բրուսայում, Բանդըրմայում, Էսքիշեհիրում, Դամասկոսում, Երուսաղեմում և հայ գաղթականներով լցված մյուս խոշոր կայանատեղիներին:
9. Մինչ օսմանյան կառավարության կողմից հայկական կազմակերպությունների դրամական հաշիվներն արգելափակելու վերաբերյալ որոշման ընդունումը 1916 թ. հունվարի 29-ին պատրիարքարանի քաղաքական ժողովի որոշմամբ օսմանյան և հայկական բանկերում պահվող՝ հայկական հաստատությունների (Դպրոցատեր Տիկնանց վարժարան, Ազգանվեր Չայուհյաց ընկերություն, «Չավարյան» հիմնադրամ, «Օգնենք Սասունի» և այլն) գումարները փոխանցվել են պատրիարքարանի հաշվին՝ ի նպաստ արևմտահայ գաղթականների փրկության և խնամքի կազմակերպման:
10. 1916 թ. օգոստոսի 10-ին երիտթուրքական կառավարության որոշմամբ 1863 թ. Չայոց ազգային սահմանադրության չեղարկումը և Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի լուծարումը եղել է երիտթուրքական քաղաքականության առաջնահերթություններից մեկը: Ըստ որում, օսմանյան կառավարությունը Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքության լուծարման վերաբերյալ որոշման ընդունմամբ նպատակ է հետապնդել կայսրության հայ կրոնական բոլոր կառույցները Սիսի կաթողիկոսությանը միացնելու միջոցով կանխել Ս. Էջմիածնի միջամտությունն օսմանյան Թուրքիայի գործերին:
11. 1916 թ. օգոստոսի 22-ին Բաղդադ, այնուհետև՝ Մոսուլ քսոսոված հայոց պատրիարքը անգլիական գորահրամանատարության ջանքերով ակտիվորեն զբաղվել է Չայոց ցեղասպանության հետևանքով

հիմնականում Սղերդից ու Կարինից եկած և Մոսուլում ապաստան գտած շուրջ 1700 հայ գաղթականների փրկության գործով:

12. Անտանտի երկրների և Օսմանյան կայսրության միջև 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարից հետո Կոստանդնուպոլսի հայության և Մեծ Բրիտանիայի պատերազմական նախարարության գործունե միջամտությամբ հնարավոր է դարձել Չալեն պատրիարքի վերադարձը Կ. Պոլիս:
13. 1919-1922 թթ. Չալեն պատրիարքը կազմակերպել է Հայոց ցեղասպանության վերապահների որոնման աշխատանքներ, մասնավորապես՝ նրան հաջողվել է մահմեդական ընտանիքներում գտնվող հայ կանանց և երեխաներին գտնելու նպատակով ստեղծել «Հայ ազգային ինամատարություն» կազմակերպությունը, որի քառամյա գործունեության շնորհիվ վերջնական թուրքացումից փրկվել են շուրջ 4000-5000 հայ որբեր:
14. Չալեն պատրիարքի հանդեպ հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում առաջ եկած անվստահության հետևանքով և առավելապես Օսմանյան կառավարության ոչ բարիդրացիական վերաբերմունքի արտահայտման պայմաններում 1922 թ. դեկտեմբերի 8-ին վճռվել է հայոց պատրիարքի պաշտոնավարության ավարտը:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները շարադրված են հեղինակի հեռույզ հոդվածներում

1. Չալեն եպիսկոպոս Տեր-Եղիայան և իր ընտրության հանգամանքները, «Էջմիածին», հ. ԺԱ, Էջմիածին, 2018, էջ 134-140:

2. Օսմանյան խորհրդարանի 1914 թ. ընտրությունները և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, «Պատմաքանասիրական հանդես», N 1 (210), Եր., 2019, էջ 135-144:

3. Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի որբախնամ գործունեությունը 1919-1922 թվականներին, «Բանբեր հայ ազիտության», N 1 (19), Եր., 2019, էջ 55-62:

4. Հայոց ազգային սահմանադրու թյան և Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքության վերացման երիտթուրքական քաղաքականությունը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, «Էջմիածին», հ. Գ, Էջմիածին, 2019, էջ 126-136:

5. Հայկական հարցի վերաբացումը. Հայկական բարենորոգումների ծրագիրը Հովհաննես Արշարունի պատրիարքի օրոք (1911-1913), «Գիտական Արցախ», N 1 (2), Եր., 2019, էջ 382-390:

6. Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Չավեն Տեր-Եղիայանի աքսորը 1916-1918 թթ., «Բանբեր Մատենադարանի», N 1, Եր., 2019, էջ 195-204:

MANVELYAN SERGEY A.

**THE ACTIVITIES OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF
CONSTANTINOPLE IN 1912-1922**

Dissertation for the degree of the Doctor of History on the specialization of "History of Armenia" 07.00.01.

The defense of the dissertation will be held on July 30, 2019, at 14⁰⁰ at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Ave. 24/4).

SUMMARY

The dissertation is dedicated to unveiling of the activities of the Armenian Patriarchate of Constantinople in 1912-1922.

The introduction presents the timeliness of the theme, the purpose and the objectives of the dissertation, the scientific originality of the study, the time framework of the research, the examination of the existing literature and the sources referring to the issue.

The first chapter of the dissertation titled "The activities of the Armenian Patriarchate of Constantinople on the eve of the First World War" consists of three sub-chapters. In the first chapter we explored the circumstances of the creation of the Armenian Patriarchate of Constantinople, the role and significance of the Western Armenian community. The preparations for the Armenian Reform Program in the Eastern Armenian-populated provinces of the Ottoman Empire known as the Armenian Question, during the reign of the Armenian Patriarch of Constantinople Hovhannes Arsharouni (1912-1913) were presented in detail. On September 12, 1913, Primate of the Diocese of Diarbekir, Bishop Zaven Ter-Yeghiayan, was elected as the Patriarch, and details are provided.

Second Chapter: "The Armenian Patriarchate of Constantinople during the First World War." is divided into six sub-chapters. The newly-elected Armenian Patriarch of Constantinople Zaven Ter-Yeghiayan travels to the Armenian-populated provinces of the Ottoman Empire. During the reign of the Armenian Patriarch of Constantinople, Zaven Ter-Yeghiayan, the Ottoman Parliament adopted in 1914 the work of the Armenian Patriarchate of Constantinople towards the representation of the Armenian MPs in the elections and the preparation of the Armenian Reforms program. The steps taken by the Armenian Patriarchate of Constantinople during the years of the Armenian Genocide, as well as Armenian Constitution of 1863, were examined. In 1916, the Young Turks' Government ceased the National Constitution of Western Armenians and started elimination of the Armenian Patriarchate of Constantinople.

Chapter Three. "The Armenian Patriarchate of Constantinople during World War I (1918-1922)". Covered 1916-1918 years of exile to Baghdad and Mosul exiled Armenian Patriarch Zaven Ter-Yeghiayan. In 1918, October 30, after the cease-fire between the Entente states and the Ottoman Empire, Reaffirmation of the Western Armenian National Constitution of 1863 and the restoration of the official powers of the Armenian Patriarch of Constantinople Zaven Ter-Yeghiayan was signed. The orphanage activities of the Armenian Patriarchate of Constantinople were especially emphasized in 1919-1922. The interlocutors also referred to the suspension of the official powers of Zaven Patriarch as a result of the conspiracy of the Armenian public and political forces and the further activity of Zaven Archbishop.

The conclusion sums up the main outcomes and results of the PhD thesis.

**МАНВЕЛЯН СЕРГЕЙ А.
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОГО ПАТРИАРХАТА
КОНСТАНТИНОПОЛЯ
В 1912-1922 ГГ.**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 “Историография, источниковедение”.

Защита состоится 30-го июля 2019 г., в 14⁰⁰ на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории НАН РА (0019, РА, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24 /4).

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена изучению деятельности Армянского Патриархата Константинополя в 1912-1922 гг.

В первой главе “Деятельность Константинопольского Армянского Патриархата накануне Первой мировой войны” мы рассмотрели обстоятельства создания Армянского Патриархата в Константинополе, роль и значение западноармянской общины. Подробно представлена подготовка Программы армянских реформ в восточно-армянонаселенных провинциях Османской империи, известной как «Армянский вопрос», во времена правления Армянского патриарха Константинополя Ованнеса Аршаруни (1912–1913 гг.)

12 сентября 1913 года Патриархом был избран Предстоятель Диарбекирской епархии епископ Завен Тер-Егияян.

Вторая глава: «Армянский Патриархат Константинополя в годы Первой мировой войны». Новоизбранный Константинопольский армянский патриарх Завен Тер-Егияян совершает поездки в населенные армянами провинции Османской империи. Во время правления Константинопольского патриарха Завена Тер-Егияяна парламент Османской империи в 1914 году принял усилия Армянского патриархата по представительству армянских депутатов на выборах и подготовке программы реформ в Западной /Османской Армении. Были рассмотрены шаги, предпринятые Армянским Константинопольским Патриархатом в годы Геноцида армян, а также внедрения Армянской Конституции 1863 года. В 1916 году правительство младотурок приостановило национальную конституцию западных армян и начало ликвидацию Армянского патриархата Константинополя.

В третьей главе «Армянский Патриархат Константинополя во время Первой Мировой войны (1918-1922)» рассматривается изгнание в ссылку в

1916-1918 годах в Багдад и Мосул армянского Патриарха Завена Тер-Егияяна. 30 октября 1918 года, после прекращения огня между государствами Антанты и Османская империей, была достигнута договорённость о восстановлении Национальной Конституции Западной Армении 1863 года и возобновлении официальных полномочий Армянского Патриарха Константинопольского Завена Тер-Егияяна.

Деятельность сиротских приютов под покровительством Армянского Патриархата была особенно развернута в 1919-1922 гг.

Рассматривается также приостановление официальных полномочий Патриарха Завена Тер-Егияяна в результате заговора армянских общественных и политических сил и дальнейшая деятельность архиепископа Завена.

